

КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

Година LXII

Београд 2015.

Број 1–2

_____

УДК: 371.3::811.163.41
811.163.41'374СЛОБОДАН Б. НОВОКМЕТ*
МАРИЈАНА Р. БОГДАНОВИЋ**
Институт за српски језик САНУ, БеоградОригинални научни рад
Примљен: 17.01.2015.
Прихваћен: 30.04.2015.ПРИМЕНА РЕЧНИКА САНУ У СРЕДЊОШКОЛСКОЈ
НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА И КЊИЖЕВНОСТИ¹

Предмет рада јесте анализа примене *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ као активног приручног средства у средњошколској настави српског језика и књижевности. У првом делу рада дат је тематски и садржајни приказ *Речника* САНУ, а потом су представљени начини инкорпорирања речничких података, изражених лексикографским метајезиком, у обраду конкретних наставних јединица из српског језика и књижевности. Водећи се актуелним програмским садржајима за средњошколски ниво образовања, разматрана је употреба *Речника* САНУ у настави књижевности, настави историје српског језика, акцентологије и морфологије.

Кључне речи: *Речник* САНУ, настава српског језика и књижевности.

1. Уводна разматрања

1.1. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ, као монументално дело српског народа – његове културе и језика – незамењиво је приручно средство у активној и функционалној настави српског језика и књижевности. Типови информација које пружа српски тезаурус од фундаменталног су значаја за усвајање не само лексичке већ и граматичке, ортографске и ортоепске норме у настави српског језика. Међутим, актуелна наставна пракса не користи се у довољној мери информацијама које овај речник, као унија семантичког и

* Slobodan.Novokmet@isj.sanu.ac.rs; ** Marijana.Bogdanovic@isj.sanu.ac.rs

¹ Рад је настао у оквиру пројекта 178009 *Лингвистичка истраживања савременог српског језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Рад је заснован на радионици која је одржана 16. јануара 2015. године на 56. Републичком зимском семинару за наставнике и професоре српског језика и књижевности, на Филолошком факултету у Београду.

граматичког описа лексичког фонда српског језика, пружа својим корисницима.²

Имајући у виду чињеницу да приручна употреба *Речника* САНУ у наставном процесу није на задовољавајућем нивоу, пред рад смо поставили двојак циљ: (1) тематско и садржајно презентовање *Речника* САНУ свим учесницима у наставно-образовном процесу и (2) представљање начина инкорпорирања речничких података, изражених лексикографским метајезиком, у обраду конкретних наставних јединица из српског језика и књижевности, из програмских садржаја за средњошколски ниво образовања. Примат ће бити на издвајању примера (одредница) из *Речника* који могу послужити за егземплификацију различитих граматичких појава, у свим фазама наставног рада – на часовима обраде нових садржаја, затим утврђивања и систематизације пређеног градива, као и на часовима проверавања и оцењивања стечених знања. Вредност употребе речничких примера заснива се на њиховој ваљаној контекстуализацији, односно употреби у тзв. оптималном контексту, као и на потврђености у различитим дискурсима – књижевно-уметничком, научном, новинарском, разговорном итд. Због свега наведеног, они представљају погодан дидактички материјал за обраду различитих наставних јединица. Адекватним и неусиљеним контекстима у које је инкорпорирана наставна грађа, а какви су дати у речнику, обезбеђује се очигледност и природни пут овладавања различитим програмским садржајима.³

2. Основни подаци о *Речнику* САНУ

2.1. У вези са првим наведеним циљем, потребно је укратко презентовати садржајни план *Речника* САНУ, чиме ће се показати значај његове употребе као важне дидактичко-методолошке алатке у активној и функционалној настави српског језика и књижевности. Ученицима на почетку треба дати основне информације о српском тезаурусу – обим речника, време настанка и извори лексичке грађе.

2.2. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ (19 досада објављених томова) представља најзначајније достигнуће српске лексикогра-

² На место и значај различитих типова речника у савременој настави српског језика и књижевности више пута је указивано, како у посебним методикама (Николић 1999, Росандић 1986 итд.), тако и у појединачним научним радовима (Ристић 2001, Драгићевић 2006). Стана Ристић, на пример, истиче да је речник као приручник професорима и ученицима данас неопходнији него раније, јер управо ова врста лингвистичких дела прати и бележи брзе и нагле промене у језичкој и ванјезичкој реалности, које се у лексичком систему одражавају како у домену настајања нових речи тако и у домену развијања нових значења (Ристић 2001: 100). У литератури је указано и на потребу за једнотомним (лингвистичким) правописним речником, као посебном врстом речника, будући да правописне речнике који долазе као делови или додаци готово свих правописа „консултујемо веома често, чини се више од свих поменутих врста речника, посебно су они, уз речник(е) књижевног језика и речник(е) страних речи, књиге у којима се нешто често проверава, по којој се равнамо у писању и у којој налазимо, или бар покушавамо наћи, како се нека реч или неки назив пише” (Брборић 2006: 450).

³ О контексту у настави матерњег језика в. Вељковић Станковић 2013: 38–73.

фије и капитално дело науке о српском језику. Овај највећи описни, тзв. тезаурусни, речник српског језика садржаће, када рад на њему буде завршен, преко пола милиона речи и имаће око 30 томова. Како је то у *Уводу* првог тома *Речника* формулисао А. Белић, ово лексикографско дело обухвата „традиционални књижевни и општекултурни језик српскохрватски XIX и XX в., али и наш народни језик тога времена и савремени разговорни језик културних кругова наших народа” (VII). У питању је грађа књижевног и народног језика на целомитом простору штокавског наречја, у временском распону од Вука и Доситеја, па све до савременог доба. У корпусу *Речника* нашао се и лексички материјал из дела старе српске књижевности, односно из језичких идиома који су код Срба некада били у употреби (српкословенског, рускословенског и славеносрпског). Преко овог слоја лексике у свом корпусу, *Речник САНУ* је репрезентовао целокупан развој српског књижевног језика и тиме одржао континуитет са старом српском књижевном и језичком традицијом.

2.3. Најважнији извор за ово лексикографско дело представљају штампана дела, али и велики број збирки речи сакупљаних у народу пре и после почетка рада на *Речнику* (1959. године је изашао први том). Да поменемо само неке од њих: збирка речи Јована Јовановића Змаја из различитих крајева, а понајвише из Војводине (преко 8000 речи), збирка Андрије Јовићевића из Црне Горе, збирка речи и речник Владана Арсенијевића итд. Према Белићевом *Уводу*, у корпусу *Речника* су се нашао дела из готово свих области културног живота, писана различитим функционалним стиловима: на првом месту долази уметничка и народна књижевност (преко 50%), а потом следи етнографија (етнологија и фолклор), историја, биографије, естетика и уметност, етика и морал, педагогија, религија, филозофске науке, географија, путописи, право, привреда, медицина, природне науке, математика, закони, финансије, војска, саобраћај, календари. Ексерцирана је и грађа из 32 часописа од 350 различитих писаца. Лексички материјал *Речника САНУ* представља, дакле, ризницу духовних и материјалних вредности српског народа, те је његова примена у наставно-образовном процесу и са културолошког аспекта од непроцењивог значаја.

2.4. Ограничавајући фактор употребе *Речника САНУ* у настави представља чињеница да српски тезаурус није завршен. У његовој изради стигло се до лексике на слово /п/, тачније последња одредница у XIX, недавно објављеном, тому јесте реч *петогласник*. Међутим, у оквиру до сада лексикографски обрађеног лексичког фонда постоји велики и разноврстан материјал за егземплификацију различитих граматичких и семантичких појава, који може бити применљив у свим фазама наставног рада и на различитим наставним темама. Сада ћемо прећи на приказ могућности инкорпорирања *Речника САНУ* у реализацију конкретних наставних јединица, водећи се актуелним програмским захтевима за средњу школу.

3. Речник САНУ у настави књижевности

3.1. Један од важних задатака наставе српског језика јесте богаћење речника ученика кроз обраду књижевних дела различитих епоха, а проблеми у интерпретацији књижевних дела из школског програма могу настати управо из слабијег разумевања садржаја текста, због великог броја речи непознатог значења. Перцепција књижевних текстова из старијих епоха у наставном градиву умногоме може зависити од разумевања лексике која је карактеристична или за дијалекат одређеног писца (или ликов у делу) или уопште за књижевно-уметнички квалитет дела.

Наставничко припремање за обраду текста подразумева детаљно и успешно предвиђање ученичког језичког пројектовања на подручју отежаног схватања лексике, фразеологије и семантике. Тако се посебна пажња обраћа на тумачење архаизама, варваризама, провинцијализама, неологизама и термина (Николић 1999: 302). Много је лексичких подручја и семантичких кругова који су сасвим удаљени од искуства данашњих ученика. Несхватање речи може бити потпуно или делимично, изражено код појединца, групе ученика, па и целог разреда (Николић 1999: 302). Непознате речи могу да отежају пријем текста и умањују могућности за његово интерпретирање. Неразумевање лексике одвија се у три вида:

- а) реч је непозната и по облику и по значењу;
- б) позната је реч, али је непознат појам који је њоме означен;
- в) познати су и облик и основно значење речи, али је непознат њен смисао у контексту (отежано је значење због вишазначне и фигуративне употребе) (Николић 1999: 302).

3.2. У наставном плану и програму за ученике средњих школа налази се читав низ дела која су карактеристична по лексички посебног територијално-временског или функционално-стилског статуса, а коју чине дијалектизми, провинцијализми, историзми, застареле речи, славенизми, тзв. старокњижевна лексика, или нпр. жаргонизми, терминолошка лексика посебних функционалних стилова, као што су правно-административни, научни итд. У питању су дела која припадају посебним књижевно-уметничким епохама у којима је српски језик још увек био у фази кодификације и стандардизације (романтизам, реализам) или у којима је као књижевни језик преовладавао рускословенски, српкословенски или тзв. славеносрпски, као комбинација српског народног, руског и црквенословенског (књижевност средњег века, барок, класицизам). Такође, у зависности од природе дела, његове теме, функције, али и територијалног статуса, можемо очекивати велики број речи страног порекла, пре свега турцизама, романизама, германизама, славенизама итд.

У зависности од територијално-временске епохе обрађиваног књижевно-уметничког текста или функционално-стилских особености дела у наставном процесу интерпретације и обраде срећемо лексику чији је морфолошки и фонетски лик другачији од стандарне лексичке ситуације савременог српског језика,

нормираног и кодификованог у референтним граматикама и приручницима и која је, самим тим, неблиска активном вокабулару просечног ученика и језику коме су изложени у штампаним и аудио-визуелним медијима.

3.3. У првом и другом разреду средњих школа,⁴ на пример, за наставну обраду предвиђен је низ дела чија интерпретација подразумева опсежан одељак тумачења и објашњења непознатих речи и израза. То су *Први пут с оцем на јутрење*, *Писмо Харалампљу*, *Тврдица*, дела Јакова Игњатовића, Милована Глишића, одломци из дела Вука Ст. Караџића итд. Наставник у току свога припремања за обраду текста предвиђа које речи могу бити непознате ученицима; које познате речи имају нова, ретка, изузетна, пренета и тешко докучива значења, а при томе се, према потреби, служи одговарајућим речницима (Николић 1999: 303). Настоји се да ученици користе објашњења непознатих речи из уџбеника и књиге, а и да се послуже посебним речницима (Николић 1999: 303). Углавном је број речи обухваћен тумачењем знатно мањи од оног броја лексема које ученици сматрају непознатим (Ракић 2013: 537). Рецепцију текста може отежати управо први пут сусретање са лексиком која није део активног вокабулара ученика.

Управо су у *Речнику* САНУ детаљно наведена сва значења речи и нигде не можемо пронаћи тако исцрпан попис семантичких карактеристика лексема. *Речник* САНУ је највећа ризница речи из народног и књижевног језика и ако не знамо шта значи нека реч из народног језика, неки дијалектизам, регионализам, архаизам – објашњење ћемо, вероватно, пронаћи у овом речнику (Драгићевић 2006: 126).⁵ Он најисцрпније и најпрецизније бележи порекло, употребу и функционално-стилски статус непознате лексеме. Чињеница да се одреднице у речнику дају у основном облику (именице у номинативу једине, глаголи у инфинитиву), помаже ученицима да успоставе корелације између парадигми које су приступне у текстовима са онима које су наведене у речницима.

3.3. На пример, у приповеци Лазе Лазаревића *Први пут с оцем на јутрење*, која је предвиђена за обраду у првом разреду средње школе, издвојили смо више од 40 речи које би могле да буду семантички непрозирне из ученичке перспективе или да им се фонетски лик разликује од оног који је карактеристичан за савремену језик. У питању су махом турцизми који описују делове одеће, покућства и елементе свакодневног живота: *џемадан*, *кадифа* („фина, мека тканина од свиле или вуне са густим, сјајним длачицама по површини”); *ћурча*, *чоха*, *силај*, *харбија*, *џагрија*, *транболос*, *пачалук* (*пачалуци*), *тунос*, *абонос-чибук* (односи се на дуван од „дрвета које расте у Индији”), *такума*, *ћилибар*, *ћинђува*, *кицош* („онај који воли да се кицоши, кити, да се много дотерује и облачи по моди”), *јего*

⁴ Сви изводи из наставних планова и програма за средњу школу преузети су са сајта Завода за унапређење образовања и васпитања: <https://www.zuov.gov.rs>. При томе је у обзир узет наставни план и програм за гимназије општег типа, у којем је за предмет Српски језик и књижевност предвиђено по 4 часа недељно.

⁵ Дакле, ако се из књижевности обрађује неки текст који обилује оваквом лексиком, ученицима се може задати задатак да прво издвоје речи које не спадају у књижену лексиком, а затим да пронађу дефиниције тих речи у *Речнику* САНУ.

(у изр. *преко јего*, „преко сваке мере”), *алекција* („лекција”), *осорљив* („који је преке нарави, који се брзо наљути”), *алилуј* („алелуја”), *натушити* („намрштити, намргодити”), *веђа* („обрва”), *ћушити*, *крошто* („зашто, због чега”, у појачаном значењу), *цептити*, *сахат*, *ајлук* („плата”), *фес*, *банчити*, *јали* („или”), *астраханска* („материјал за шубару”), *санћим*, *казначеј* („благајник”), *силај*, *ахат* („разнобојни једри кварц”), *ћурдија*, *лакерда* („морска змијуљица”), *отпадити* („удаљити, отуђити”), *легритер* („писаљка од једне врсте шкриљца”), *геак* („прост, невоспитан човек”), *јед* („сок који лучи јетра”), *босиок* („босиљак”).

Као што видимо, у питању су турцизми (*кадифа*, *абонос-чибук*, *казначеј*, *ахат*, *ћилибар*, *ћурча* итд.), русизми (*казначеј*), дијалектизми који се одликују варијантним фонетским видом у односу на лексеме стандардног вокабулара (*алекција*, *босиок*, *алилуј*), покрајнизми (*јали*), застареле речи (*јего*, *легритер*), лексика разговорног стила (*крошто*). Све информације о статусу и употреби поменуте лексике налазимо у *Речнику САНУ*. Такође, нека од семантичких тумачења речи можемо наћи само у српском тезаурусу: нпр. *легритер*, *лакерда*, *казначеј*, *ахат*, *абонос-чибук* итд. Такође, и лексика која може бити позната у свом основном значењу, реализује се у тексту у својим секундарним значењима која нам открива тек *Речник САНУ*, нпр. *кат* овде значи „слој, ред” (*Цемадан од црвене кадифе са неколико катова златна гајтана*), а *буквар* заст. „војничка исправа, радна или каква слична књижица” (*Дошао Прока у дућан да му се наново потпише буквар*).

3.4. *Писмо Харалампију* је такође дело које се налази обавезно у програму за други разред средње школе, а које садржи лексику карактеристичну за период друге половине 18. века, а која се у *Речнику САНУ* од XI тома бележи квалификатором *сткњ.* (старокњижевни), док су ранијим томовима коришћени квалификатори: *стсл.*, *рсл.*, *ссл.*, *цсл.*). Ова књижевно-уметничка епоха заступљена је и у делима Гаврила Ст. Венцловића, Захарија Орфелина и Јована Стерије Поповића.

Писмо Харалампију, поред тематске обраде дела и обраде епохе у коме је дело настало, може на часу да послужи и као ваљан путоказ ка лексикографским информацијама које су доступне у речничком чланку, а које се односе на порекло лексема и њихову временску идентификацију. Наводимо примере старокњижевне лексике из овог дела и њеног тумачења у *Речнику САНУ*: *граждански* (рсл. „грађански”), *полза*, *искати* („обраћати се некоме с циљем да се нешто добије, тражити, тражити с молбом, молити”), *желатељ* (заст. „онај који нешто жели”), *дрзновеније* (цсл. „дрскост”), *весма* (рсл. заст. „веома”), *полезан* (цсл. заст. „користан”), *општеполезнога* (сткњ. и арх. „који је од опште ползе, општекористан”), *обратити* („усмерити у другом правцу, окренути”), *јуност* („младо доба, младе године”), *просвеиштен* (*просвеиштеније*), *совршенство*, *ласно* („лако”), *всегда*, *либо* (цсл. „или”), *находити* („налазити кога, што”), *кромје* (рсл. „сем, осим, изузев”), *вилајет* (тур. „крај, област, свет, покрајина, провинција”), *јестетство* (цсл. и заст. „природа”), *вражба* (рус. „свађа, завада, непријатељство”), *намереније* („намера”), *надежда* (сткњ. „нада”).

Као што примећујемо, *Писмо Харалампију* обилује лексиком која је карактеристична за епоху просветитељства и време када је књижевни језик у употреби био мешавина српског народног, српскословенског и рускословенског језика. То су лексеме означене у *Речнику САНУ* као рускословенске (*кромје, весма, граждански*), црквенословенске (*полезан, дрзновеније*) и, од XI тома, свеобухватним квалификатором *сткњ.* – старокњижевни (*надежда, опитеполезан* итд.). Лексичи из периода просветитељства мора се посветити посебна пажња због њеног морфофонолошког облика и чињенице да њена семантика умногоме одређује језичко-културолошку слику тог периода.

4. Речник САНУ у настави акцената

4.1. Према важећем наставном програму за средњу школу, у I разреду је за обраду предвиђена наставна јединица *Акцентски систем српског језика (Службење речником за утврђивање правилног акцента)*. Како је и експлицирано у другом делу назива поменуте наставне теме, у обради програмских садржаја из акцентологије речник би требало да представља основно дидактичко средство, будући да се у њему може проверити стандардни акценатски профил сваке речи.⁶ *Речник САНУ*, уз сваку акцентовану одредницу, региструје и две појаве које представљају посебан проблем у систему српских акцената, а онда и у усвајању овог система: 1. промену акцента у парадигмама променљивих речи или у деривираним облицима⁷ 2. појаву стандардних акценатских дублета, који се јављају у номиналном облику одреднице, као и у неким парадигматским облицима. Овакве акценатске појединости могу се ученицима показати на примерима лексикографске обраде лексема у *Речнику САНУ*, и то најбоље у виду презентације скенираног речничког чланка.

4.2. Промену акцента основне речи у различитим обличким формама могу илустровати следећи примери из *Речника*:

Пример 1. Акценатска разноврсност у морфолошкој промени именичке лексеме:

крај, краја м (лок. крају; мн. крајеви, ретко краји, ген. крајевā и крајјевā, ретко крајā)
задатак (ген. мн. задатака)

Пример 2. Акценатска разноврсност у морфолошкој промени глаголске лексеме:

наћи и **наћи** (дијал. нај), наћем (дијал. нај(д)ем) (имп. наћи, аор. наће (некњ. наје; најсмо и нађошмо); прил. пр. наћав(ши); р. пр. нашао, -шла, -шло; трп. наћен).

⁶ Међутим, упркос свом обиму и типу речника тезауруса, *Речник САНУ* не може исцрпно уносити акценатски специфичне облике свих речи, те је јасно да нам недостаје специјализовани акценатски речник у којем бисмо се могли темељно обавестити о различитим алтернацијама акцената у парадигми и у деривационим формама.

⁷ Ове информације, међутим, изостају код нестандардних, покрајинских, дијалекатских и сл. речи, као и код глагола који немају већу распрострањеност или језичку фреквенцију (Фекете 1993: 40).

Пример 3. Акцентска разноврсност у морфолошкој промени придевске лексеме:

зџлен, -џена, -џено (одр. зџеленї, -џа, -џо)

мџк, -а, -о и мџка, -о (одр. мџкї и мџкї, -а, -о; мџкшї, -џа, -џо)

дџг, -а, -о (дџга, дџго) (одр. дџгї и дџгї, -џа, -џо; комп. дџжї и дџљї, покр. дџгљї)

У обради лексеме *наћи* (пример 2) коришћени су и квалификатори *дијал.*(екатски) и *некњ.*(ижевно), којима се индиректно показује нормативни статус одређених морфолошких облика. Квалификатори стандарднојезичког домена у *Речнику САНУ* (уз наведене, још и: *покр.*(ајински), *неправ.*(илно), *нар.*(одни) итд.) ознаке су прескриптивног карактера којима се представља однос квалификоване појаве (лексеме или значења) према стандардном језику (Ивановић 2014: 207). Преко њих, *Речник* има своју вредност и употребљивост и као својеврсни нормативни приручник у активној и функционалној настави српског језика и књижевности.

4.3. *Речник САНУ* региструје и примере акцентске дублетности, који могу у настави бити коришћени као показатељи дијалекатске, а онда и акцентске, раслојености српског језика, али и који на ученике могу деловати подстицајно због евентуалне нормативне прихватљивости варијанте коју они имају у својој локалној језичкој бази. Ево неких примера из *Речника* који се ученицима могу предочити на часу: *їстаћи* и *їстаџи*, *дџтаћи* и *дџтаџи*, *вџћи* и *вџћи*, *наћи* и *наџи*, *їџи* (*їдџмо*, *їдџмо* и *їдџмо*, *їдџте*, *їдџте* и *їдџте*), *їмати* (*їмџмо* и *їмџмо*, *їмџте* и *їмџте*), *џван* и *џван*, *мџтар* и *мџтар*.

Ученицима треба *їстаћи* чињеницу да, уколико се једна варијанта сматра главном, споредна се наводи у загради, при чему прва и главна варијанта јесте она која одговара вук-даничићевским општим принципима акцентуације: *врџ* (*врџ*), *нїштити*, -џм (*нїштити*, *нїштитџм*), *лџвац* (*лџвац*) итд.

Наведени примери могу представљати ваљан дидактички материјал у настави акцената српског књижевног језика, и на нивоу основне обраде, тј. приликом усвајања основних законитости четвороакцентског система српског језика, и још више – на нивоу додатне наставе или у оквиру ваннаставних секција, лингвистичке и рецитаторске. Имплементацијом *речника* у наставу ученици се оспособљавају за самостално решавање проблема у вези са акцентима српског језика, што може побољшати њихову вољу и мотивацију за константну проверу акцента и унапређење сопствене говорне културе.

5. *Речник САНУ* у настави историје српског језика

5.1. И у остваривању програмских садржаја из области историје српског књижевног језика *Речник САНУ* може бити применљив. Наставним програмом за средњошколско образовање предвиђено је више наставних јединица које се

тичу развоја српског књижевног језика: *Почеци словенске писмености; значај рада Ћирила и Методија и њихових ученика ... старословенски језик и рецензије старословенског језика* (I разред); *Књижевни језици на српском језичком подручју до XIX века (повезати са наставом књижевности* (I разред); *Почетак стандардизације књижевног језика и правописа код Срба и код Хрвата (прва половина XIX века). Развој српског књижевног језика у другој половини XIX века и у XX веку (повезивање са наставом књижевности)* (II разред). У Речнику САНУ могу се пронаћи разноврсни примери који репрезентују еволуцију књижевног језика код Срба. Наиме, у лексичком опусу *Речника* нашао се и један специфични слој речи који је био активан у предстандардним епохама развоја српског књижевног језика. За лексику из старијих језичких идиома употребљавали су се, завршно са X томом, различити етимолошки квалификатори: *цсл., рсл., ссл. и стсл.* Међутим, у првом реду због тешкоћа приликом одређивања припадности оваквих речи неком од ранијих типова књижевног језика, од XI тома је уведен уопштени квалификатор *сткњ.*, којим је обједињена сва лексика примарне рускословенске, српкословенске или славеносрпске провенијенције, ексцерпирана из дела старе српске књижевности. Значај присутности старе књижевне лексике у корпусу српског тезауруса лежи у чињеници да је преко овог лексичког материјала остварен и репрезентован континуитет са старом књижевном и језичком традицијом, а у наставној пракси ови примери могу бити коришћени као показатељи културно-језичких оријентација кроз које је прошао српски језик у процесу своје стандардизације. Ево неких илустративних примера:

благонараван, -а, -о рсл. в. *благонараван*, **гласоудареније** м грам. рсл. в. *акцент*, **Васкрсеније** с цсл. в. *Васкрс*, **мученије** с сткњ. в. *мучење*, **одсуствије** сткњ. в. *одсуство*, **неполезан**, -а, -о сткњ. *који није од користи, бескористан, некористан, непогрешим* сткњ. в. *непогрешив* итд.

Овакви примери се ученицима могу предочавати на часовима обраде тема у вези са развојем српског књижевног језика и тако утирати пут рецепцији дела старе српске књижевности, у којима је овај лексички слој врло фреквентан (в. други одељак рада). Тиме се на функционалан начин настава језика повезује са наставом књижевности, што је један од кључних методолошких начела савремене наставне праксе.

6. Речник САНУ у настави лексикологије

6.1. У настави лексикологије (са елементима терминологије и фразеологије) *Речник САНУ* вишеструко је користан. Он пружа бројне информације које се могу ваљано инкорпорирати у више наставних тема из ове области, које су предвиђене за обраду наставним програмом за III разред средње школе. Бројни примери из *Речника* могу послужити у реализацији следеће наставне јединице: *Стилска вредност лексема: лексика и функционални стилови; поетска лексика, варијантска лексика, дијалектизми и регионализми; архаизми и историзми;*

неологизми; жаргонизми; вулгаризми (*повезати са употребом речника*). Наиме, стилско маркирање лексичких јединица у лексикографској пракси врши се на основу следећих принципа: функционалностилског, друштвено-историјског (нормативног) и комуникативног (прагматичног) (Ристић 2006: 94). Стилске информације о речима, одређене на основу наведених аспеката, у *Речнику САНУ* се представљају бројним и разноврсним квалификаторима. Њима се лексика квалификује према сфери употребе (нпр. ознаке: *терминолошки, административно-правни, математички, хемијски, биолошки, религијски, митолошки* итд.), према временској и територијалној припадности, а самим тим и нормативном статусу (*варваризам, покрајински, архаично, застарело, историјски, народно, разговорно, некњижевно* итд.), као и према емоционално-експресивним компонентама значења (*деминутиви, аугментативи, пејоративи, хипокористици, шаљиво, иронично, фамилијарно* и сл.). Наведени квалификаторе треба представити и објаснити ученицима како би се оспособили да у *Речнику* проналазе бројне и занимљиве примере за разноврсну стилски маркирану лексику српског језика.

6.2. Доста разноврсних и погодних примера из *Речника САНУ* може се користити и у обради наставне јединице *Основни појмови о фразеологији и фразеолошким јединицама; Стилска вредност фразеолошки јединица*. Наиме, у *Речнику САНУ* после сваке вишезначне речи наведени су изрази са том речју. Изрази су у овом речнику третирани у најширем смислу: у њих улазе предлошко-падежне конструкције (*без главе* – „непромишљено, непаметно”, *из главе* – „по сећању, напамет”), синтагматски спојеви (*апсолутна нула, алајбегова слама, ахилова пета, водени бик*) и реченичне конструкције (*ко о чему, баба о уштитицима* – „каже се кад неко говори о нечему што му се свиђа или прижељкује”; *што је баби мило, то јој се и снило* – „шта ко прижељкује, о томе и прича”). Што је реч општијег значења, она има више израза, па тако, нпр. речи које значе делове тела, као што су *око, рука, глава, нога* итд. имају на десетине израза. Нпр. реч *глава* има преко 160 израза, а само неки од њих су: *празна глава, усијана глава, шупља глава, бежати као без главе, бестрага му глава, доћи некоме главе, главом без обзира, лупити главом о зид, сакрити главу у песак, глава у торби, немати даску у глави, ни за живу главу, као мува без главе, мућнути главом, дубити на глави, немати главе ни репа, од главе до пете, пепелом посути главу, увртети у главу, ко нема у глави, има у ногама, с главе риба смрди*. Од бројних фразеолошких израза који се у *Речнику* могу пронаћи наставник треба да изабере најфреквентније и укључи их у различите облике наставних вежби, кроз које ће се ученицима предочавати семантички домени различитих фразеологија, као и сфере њихове употребе. Тиме се обезбеђује адекватна и примерена употреба фразеолошких јединица, подстиче њихово укључивање у саставни део ученичког лексичког фонда и, најзад, поспешује целокупна језичка и говорна култура ученика.

7. Речник САНУ у настави морфологије

7.1. Граматичке јединице предвиђене за обраду у каснијим разредима основне школе и у току средњошколског образовања подразумевају лекције које покривају основне теме из фонетике, фонологије и морфологије српског језика. Тако се ученицима, кроз различите методолошке приступе, предају гласовне алтернације, врсте речи, род и број именица, основне парадигме деклинације именица, глаголи и глаголске морфолошке категорије, времена и начини (гл. конјугације), придевске категорије (род, број, падеж, степен), прилози, предлози, помоћне речи – узвици и речце.

7.2. Речник САНУ, поред исцрпних описних дефиниција лексема српског језика, пружа и низ граматичких информација о одредницама. Пре свега, граматичка дескрипција пружа нам информацију о врсти речи, што може бити корисно код одређивања типа оних лексема које могу изазвати одређене недоумице, као што су: *иако* (допусни везник), *доиста* (прил.), *јуче* (прил.), *ајме* (узв.) итд. Када су у питању именице, пре свега се даје њихов род и број, што је са граматичког аспекта посебно корисно код именица *pluralia tantum*, нпр. *леђа* (мн.) или *врата* (мн.) и код именица где постоји недоумица у вези са граматичким и природним родом, нпр. *владика* (м. род). Такође, наводи се облик у генитиву јединине уколико доноси неку гласовну промену, нпр. *назадак*, *назатка* или *отац*, *оца*, као и примери у падежној парадигми који због одређене гласовне промене могу уносити недоумицу у деклинацијски систем или пак бити дублетни, нпр. *мисао* (инстр. *мисли* и *мишљу*; лок. *мисли*), *коцка* (дат. *коцки*), *нога* (дат. *нози*), *нож* (инстр. *ножом*, не *ножом*) или *какао* (ген. *какао* и *какаоа*). Често се бележи и вокатив као падеж честих палаталних алтернација, нпр. *друг* (вок. *друже*). Такође, у појединим случајевима даје се облик множине уколико је она суплетивна или резултат гласовне промене, као што је једначење сугласника по звучности, нпр. *дугме* (мн. *дугмета*), *држак* (мн. *дрици*, ген. *држака*), и генитива множине, нпр. *кост* (*кости* и *костију*). Речник пружа и нормативне информације о регуларности или нерегуларности неке лексеме, често упућујући на њен неправилни, тзв. некњижевни облик, нпр. *одсуство* (некњ. *осуство*) или *мисао* (некњ. *мисал*). Такође, Речник бележи и исцрпан инвентар ономастике српског језика, укључујући ту имена, презимена, као и називе појединих топонима, о чијој парадигми такође пружа податке: *Иво* (ген. *Ива*, *Иве*) итд.

7.3. Код глагола наводи се њихов основни инфинитивни облик, као и облик првог лица јединине презента, нпр. *клизати*, *клизам* и *клизати*, *клижем* или *обрести*, *обретем* (некњ. *обретнем*). Такође, бележи се и глаголски вид (несвр.(шен); свр.(шен)), док се из семантичке дефиниције и навођења рекцијских допуна може установити и глаголска дијатеза (прелазни, непрелазни гл.). Уз сваки глагол наводи се и његов рефлексивни облик, уколико га глагол поседује, нпр. *љубити се*. Такође, уколико постоји потреба и уколико је у питању учестали глагол, наводе се и његови облици у различитим глаголским временима и начинима као што су аорист, имперфекат, императив, радни гл. придев, трпни

гл. придев, нпр. *имати*, *имам* и *имаднем* (имп. *имај*, ређе *имадни*; импф. *имах*, *имаћах* и *имадијах*; аор. *има* и *имаде*: р. пр. *имао*; трп. ретко *иман*). Трпни глаголски придев се посебно наводи тамо где може постојати недоумица у вези са правилним обликом, нпр. код глагола *довести*, трп. *довезен*, непр. *довежен*. Наводи се по потреби и глаголски прилог садашњи (*држати* – прил. сад. *држећи*) и глаголски прилог прошли (*отићи* – *отишавши*), као и императив: *отићи* (имп. *отиди* и *отићи*). Упућивања на некњижевне, тј. нестандартне облике код појединих глагола, нпр. *заспати*, *заспим* (некњиж. *заспем*) или *извинити* „не узети за зло, не замерити, опростити” (*извиним*, некњиж. *извинем*) треба да укажу на недоумице које произилазе из честог мешања глаголских облика у говорној и писаној пракси.

7.4. Код придева се бележе сва три рода (*леп*, *лепа*, *лепо*) и посебно компаратив, што може бити корисно код оних придева који имају дублетне облике компаратива или где постоји честа недоумица у вези са правилним обликом компаратива, нпр. *гладак* (*глађи*), *мрзак* (*мржи* и *мрскији*), *жидак* (*жиђи* и *житкији*), *близак* (*ближи*), *бесан* (*бешињи*), *бео* (*бељи*) итд. Такође, у овире обраде придеве бележи се и њихова именичка функција произашла из конверзије, уколико је придев поседује, нпр. *гнусан* („одвратна жена”), *будући* („онај који ће тек постаћи муж”), *крив* („кривац”) итд.

8. Закључна разматрања

8.1. Један од најважнијих задатака који имају наставници српског језика јесте да ученицима пробуде потребу да се служе књигама, да знају где могу да се обавесте о неком питању и да желе да се обавесте. Због тога је врло важно стално упућивати ученике на језичке приручнике, пре свега на Правопис и речник. На питање ученика о значењу речи, њиховом изговору или употреби требало би одговорити захтевом да сами пронађу одговоре у адекватним приручницима (Драгићевић 2006: 125).

8.2. Укључивањем *Речника* САНУ у активну наставу српског језика и књижевности остварују се и образовни, и васпитни и практични циљеви наставног рада, и то, рекли бисмо, на једном дугорочнијем и универзалнијем плану. Активна и континуирана примена лексичко-граматичког потенцијала *Речника* САНУ у практичној настави српског језика и књижевности допринеће унапређењу трајне језичке компетенције ученика.⁸

Образовни циљеви који се остварују укључивањем српског тезауруса у наставу матерњег језика односе се на стицање најпотпунијих знања о семантичком

⁸ „Упућивање ученика на речнике и на начин њиховог коришћења не може се завршити на једном часу. Наставник треба да користи речник кад му то омогућују и захтевају одређени наставни садржаји: у настави граматике, обради стила и језика појединих књижевних дела, у раду рецитаторске секције (акцент), раду филолошке секције итд. На тај начин се код ученика развија трајна навика да и они користе речнике свога матерњег језика” (Цвијетић 2000: 256).

пољу лексема српског језика, потом о њиховим лингвистичким особеностима, будући да граматички опис лексема представља интегрални део њихове лексикографске обраде и, на крају, на упознавање културолошке призме српског народа, коју *Речник САНУ*, као знаменито дело српске културне баштине, богато репрезентује.

Васпитно се на ученике може деловати кроз развијање љубави према матерњем језику, књижевности и народу и ширењем интересовања за богат културолошки садржај који презентује *Речник САНУ*, као монументално дело српског народа и његове културе.

Најважнији практични циљ односи се на навикавање и оспособљавање ученика за коришћење овог речника, јер се честим отварањем и читањем речника на најбољи начин развија и усавршава говорна и језичка култура ученика. Будући да је речник дело које не подразумева линеарно читање, неопходно је ученике оспособити за коришћење српског тезауруса – брз проналазак одређене лексеме и информације у вези са њом, односно за адекватно разумевање речничког чланка и тумачење лексикографског метајезика.

8.3. Како смо видели, *Речник САНУ* представља не само најисцрпнији инвентар лексичког богатства српско(хрватско)г језика и слику развоја српског књижевног и народног језика већ и својеврсни нормативни приручник у процесу његове стандардизације. Имајући све ове граматичке информације у виду, схватамо да *Речник САНУ* може да послужи као једна комплетна база најразличитијих граматичких података и граматичких анализа, са значајном предношћу над граматикама и приручницима који су ограничени бројем примера, или често окренути само типским примерима. У складу са тим, *Речник* је концепцијски замишљен као нормативни „путоказ” кроз различите парадигматске облике у вези са лексемама српског језика, с обзиром на њихову врсту и порекло. Као такав, он може да послужи као извор неопходних информација, што наставницима што ученицима, у различитим граматичким проблемима који се тичу акцентологије, фонетике, морфологије и творбе речи, било при састављању часова обраде новог градива, вежбања или контролних задатака, било при свакодневном решавању језичких питања и недоумица.

ЛИТЕРАТУРА

Брборић 2006: Вељко Брборић, „Место лексике у правописним речницима”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 36/1, Београд: Међународни славистички центар, 449–458.

Вељковић Станковић 2013: Драгана Вељковић Станковић, *Комуникативни приступ у настави српског језика*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Дешић 1981: Милорад Дешић, „Циљеви и задаци наставе српскохрватског језика”, *Књижевност и језик*, год. XXVIII, св. 2, Београд, 180–184.

Драгићевић 2006: Рајна Драгићевић, „Једнојезични речници у настави српског језика”, *Књижевност и језик*, LIII/1–2, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 125–133.

Јањић и Лончар Раичевић 2014: Марина Јањић и Александра Лончар Раичевић, „Конструктивистички приступ настави прозодијског система савременог српског језика”, *Philologia Mediana*, бр. 6, Филозофски факултет Ниш, 415–429.

Ивановић 2014: Ненад Ивановић, „Лексикографски метајезик у Речнику САНУ”, *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси* (ур. Р. Драгићевић), Београд: Филолошки факултет, 195–231.

Марковић 2014: Александра Марковић, „Граматику у српским речницима”, *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси* (ур. Р. Драгићевић), Београд: Филолошки факултет, 69–91.

Николић 1999: Милија Николић, *Методика наставе српскохрватског језика и књижевности*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Ракић 2013: Кармела Ракић, „Семантика лексике из старијих времена”, *Филолошка истраживања данас. Савремени токови у лингвистичким истраживањима*, том III, (ур. В. Половина и Ј. Вучо), Београд: Филолошки факултет, 535–549.

Ристић 2001: Стана Ристић, „Могућност употребе речника у настави”, *Књижевност и језик*, XLVIII/1–2, Београд, 85–97.

Ристић 2006: Стана Ристић, *Раслојеност лексике српског језика и лексичка норма*, Београд: Институт за српски језик САНУ.

Росандић 1986: Драгутин Росандић, *Методика књижевног одгоја и образовања*, Загреб: Школска књига.

Фекете 1993: Егон Фекете, „О Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ”, *Сто година лексикографског рада у САНУ*, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ.

Цвијетић 2000: Ратомир Цвијетић, *Речници у настави српског језика и књижевности*, Ужице: Учитељски факултет.

Slobodan B. Novokmet, Marijana R. Bogdanović

USE OF DICTIONARY OF THE SERBAIN ACADEMY IN TEACHING PRACTICE
OF SERBIAN LANGUAGE AND LITERATURE

Summary

The subject of our paper is the use of *Dictionary of The Serbian Academy of science and arts* in the schooling process of Serban language and literature in a high school program. The aims of our paper are to present lexical and grammatical content of this thesaurus dictionary of Serbo(Croatian) language and possibilities of various implementations of its content in grammatical and literary lessons. According to the actual program on the hig school level of education in serbian schools, we try to recommend *Dictionary of Serbian Academy* as an integral part of history of the Serbian language, accentology, morphology, lexicology and literature classes.

Key words: The Dictionary of The Serbian Academy, teaching practise of Serbian language and literature.